

Eric Hoekstra

EEN FRIES MENU DIALECTGEOGRAFISCH BEKEKEN

0. Inleiding

De Friese keuken is evenmin als een andere regionale keuken buiten de regio bekend. Niettemin bestaan er Friese kookboeken die interessante regionale gerechten beschrijven. In het Fries geschreven zijn Kloosterman (1938) en De Haan (1993), de laatste met prachtige foto's en heldere beschrijvingen. In het Nederlands geschreven door diverse auteurs is *De welkokende Vriesche Keukenmeid*, dat ten dele een heruitgave van een achttiende-eeuws kookboek is en ten dele gerechten uit de Duitse Frieslanden bevat.

Bij termen die met de Friese keuken te maken hebben valt op dat er dialectgeografisch gezien met regelmaat sprake is van een grote verscheidenheid aan vormen, zoals te zien zal zijn op de afgebeelde kaarten. Die kaarten zijn gebaseerd op de antwoorden op de enquêtes die de Fryske Akademy tussen 1978 en 1995 uitzond naar haar informanten. Van de antwoorden op die enquêtes zijn kaarten zonder commentaar gemaakt door Van der Veen, Veenstra, Van der Kooij, Versloot en Rypma (concept 1999). Het register is gemaakt door Van der Kooij, Rypma en Versloot (1998). Dit materiaal is nooit gepubliceerd, maar kan wel voor onderzoeksdoeleinden op de Fryske Akademy zelf worden geraadpleegd (contactpersoon Arjen Versloot). Alle kaarten in dit artikel zijn ontleend aan het ongepubliceerde concept van Van der Veen, Veenstra, Van der Kooij, Versloot en Rypma (concept 1999).

Het klassieke boek in de Friese dialectgeografie is van Hof (1933). Onlangs is ook een keus uit het ongepubliceerde materiaal verzameld door Hof uitgegeven door Van der Veen, Versloot en Rypma (2001).

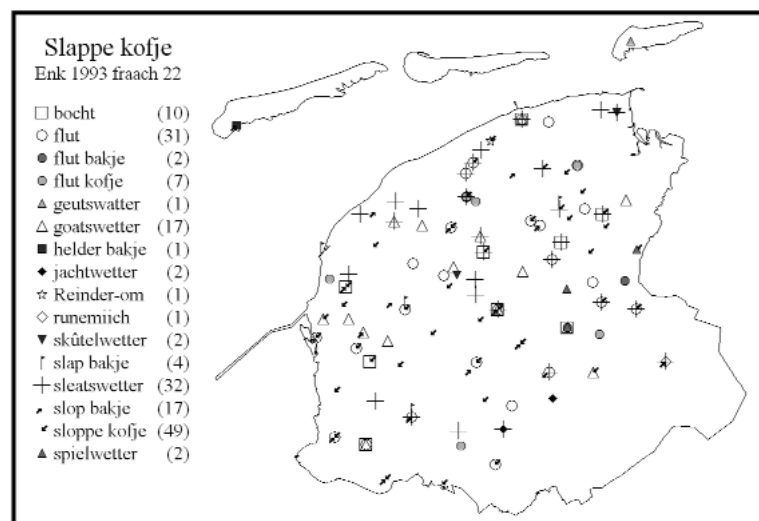
De enquêtes zelf nemen meestal de vorm aan van vertaalvragen of invuloefeningen. De enquêtes zijn in het Fries gesteld, behalve het te vertalen element. De toelichtingen zijn, zeker in vergelijking met de

toelichtingen bij de enquêtes van het Meertens instituut, verrassend kort. Het aantal informanten bedraagt ongeveer tweehonderd (dat verschilt per jaar), maar niet elke vraag wordt door iedereen ingevuld en soms worden er twee of meer antwoorden gegeven, zodat het aantal antwoorden tussen de 150 en de 250 schommelt.

Van een aantal termen die met kook- en eetbegrippen te maken hebben, is een menu samengesteld. Van die termen zullen hieronder kaarten afgebeeld worden. Daarnaast worden deze termen dialectgeografisch besproken. We zullen niet overal ingaan op de oorsprong van de gevonden vormen. Bibliografische verwijzingen worden aan het eind van dit stuk in een beredeneerde bibliografie gegeven.

1. Slappe koffie om te beginnen

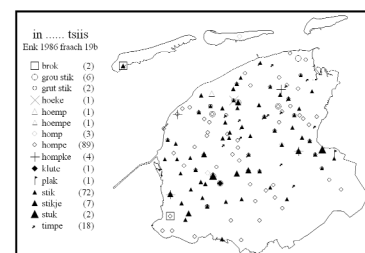
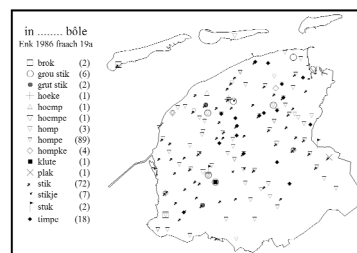
Het culinaire avontuur begint met 'slappe koffie'. Die uitdrukking is afgevraagd op enquête 1993, vraag 22. Dat levert kaart 1 op. In het hele taalgebied wordt *sleatswetter* 'slootwater' aangetroffen. Ook *goatswetter* 'gootwater' komt vrij veel voor. Interessant aan *goatswetter* is de verbindings-s- (J. Hoekstra 2002). In het Nederlands is het immers *gootwater*, niet *gootswater*. Dezelfde -s- vinden we ook in *keamersdoar* 'kamerdeur', waarbij het moet gaan om de specifieke deur van een

specifieke kamer. Om terug te komen op uitdrukkingen voor 'slappe koffie', een duidelijk geografisch patroon tekent zich niet af. Verder is er een groot aantal termen met maar 1 of 2 voorkomens. Daarbij hoort ook de eufemistische uitdrukking *helder bakje*. Opmerkelijk is de vorm *Reinder-om* 'Oom Reinder'. Verder valt nog te vermelden dat het Fries-Nederlands woordenboek een aparte uitdrukking bevat voor opgewarmde koffie, te weten *stille brommert*.

2. Homp kaas en homp brood als 'amuse-gueule'

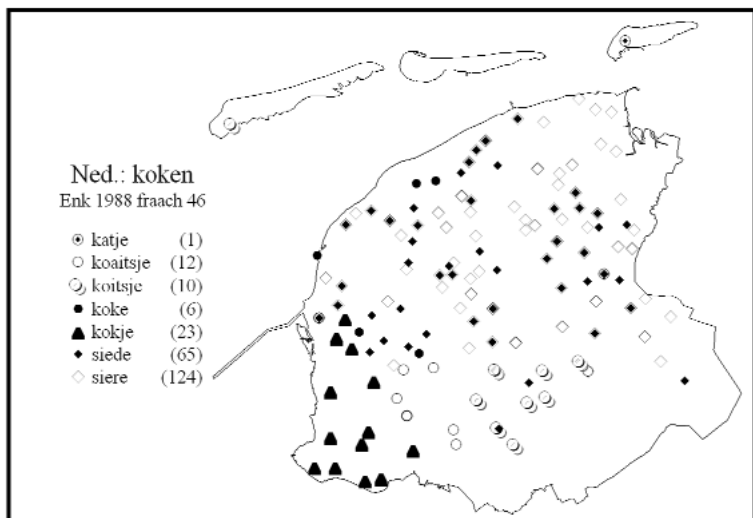
Na de slappe koffie nemen we als 'amuse-gueule' (tussengerechtje), waarvoor Simke Kloosterman (1938) het onsterflijke *mûlterchje* heeft bedacht (letterlijk *mondtergertje*), een homp kaas en een homp brood. Deze twee zijn afgevraagd op enquête 1986 vraag 19, zie kaarten 2a en 2b. Bij brood is de mooie uitdrukking in *timpe bôle* overwegend noordoostelijk. Deze vorm, in het ABN niet bekend, staat het meest onder druk. Bij kaas is de mooie uitdrukking in *hoeke tsiis* aan het verdwijnen. Hoewel *hoeke* bij kaas hoort en *timpe* bij brood zijn er ook een paar informanten die *hoeke* bij brood gebruiken en *timpe* bij kaas: begrijpelijk, want de woorden betekenen bijna hetzelfde, allebei 'homp'.

3. Koken

Na de koffie en het *mûlterchje* moet er gekookt worden. Woorden voor 'koken' zijn afgevraagd op enquête 1988, vraag 46, zie kaart 3. Hier vinden we nu een kaart met een mooi dialectgeografisch plaatje. De Klei en de Wouden hebben vormen die aan Hollands 'zieden' gerelateerd zijn, *siede* en *siere*. Die wisseling tussen intervocalische *d* en *r* komt meer

voor in het Fries. Ik ken zelf alleen de uitspraak met *r*. De Zuidwesthoek heeft vormen die aan Hollands *koken* gerelateerd zijn: *koaitsje* in het oosten van de Zuidwesthoek, *kokje* in het westen ervan. Wisseling tussen *k* en *ts* vinden we bijvoorbeeld ook in de paren: *spriek*, *spruts* 'sprak'; *briek*, *bruts* 'brak'; *loek*, *luts* 'trok'; *kwikkebei*, *kwitsebei* 'lijsterbes'. Onze kaart komt overeen met de kaart van het woord *koken* die Miedema (1976:186-187) op basis van gegevens verzameld door Fokkema publiceerde

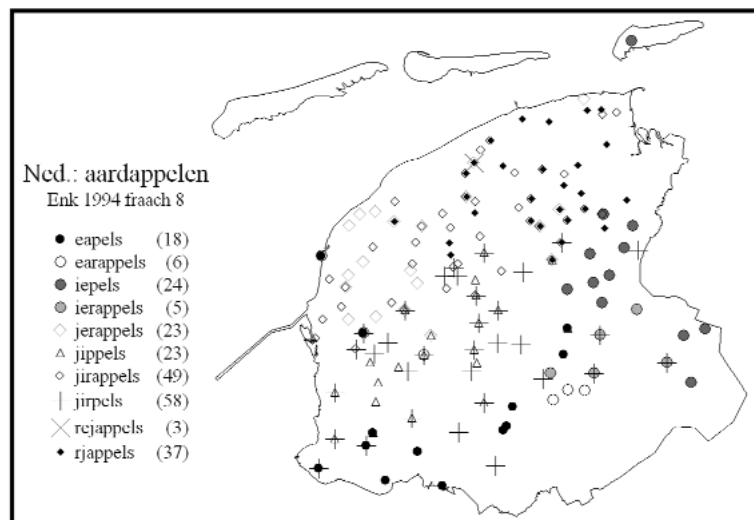
4. Aardappels

Als we gaan koken, koken we natuurlijk een maaltijd met aardappels. Het woord voor 'aardappels' is afgevraagd op enquête 1994, vraag 8, zie kaart 4. De vorm *jerappels* is karakteristiek voor het noorden. In het noordoosten komt daarvan de variant *rejappels* voor, met omwisseling van *j* en *r*. Vormen zonder breking (dus met een klinker in plaats van een *j* of *w* beginnend) komen voor in het zuiden. In de Zuidwesthoek treffen we vooral *eapels* aan, in het oosten zit een nestje *iepels*.

Er zit een systeem in al deze variatie (Van der Veen, Versloot en Rypma (2001:67-68), Hoekstra, Van der Veen, Veenstra en Visser (1994)). *Aardappel* bestaat uit *aarde* plus *appel*. Vroeger waren er in het Fries twee vormen voor *aarde*: het noorden had *ierde*, het zuiden *earde*.

In het zuiden ging het verhaal van de aardappel zo verder: *earde* + *appel* > *eardappel* > *eadappel*. De *r* valt namelijk weg voor een *d* in het Fries, ook al wordt hij wel geschreven. De uitspraak van *hurd* 'hard' is bijvoorbeeld ook zonder *r*. Uit *eadappel* ontstond *earappel*. In het Fries kan een *d* tussen klinkers veranderen in een *r*: zo wordt *stadich* 'langzaam' veelal uitgesproken met een *r* in plaats van een *d*. Het zuiden kende in deze gevallen geen breking, dus er ontstonden geen vormen die met een *j* beginnen. Het verhaal gaat nu zo verder: *earappel* > *earepel* > *earpel* > *eapel*. De laatste stap, van *earpel* naar *eapel*, werd genomen omdat een *r* niet na een lange klinker of tweeklank mag voorkomen in het Fries als er een *p* met eventueel een schwa volgt.

In het noorden begon het verhaal van de aardappel met *ierde* in plaats van *earde*: *ierde* + *appel* > *ierdappel* > *ierappel*. Vanuit *ierappel* zijn er drie verhaallijnen. De eerste verhaallijn is vrij simpel: *ierappel* > *ierepel* > *ierpel* > *iepel*. Net als in het zuiden verdwijnt de *r* in de laatste stap na een tweeklank en voor *p* gevolgd door schwa. In de andere twee verhaallijnen treedt breking op, dus de vervanging van de tweeklank door een glijklank *j* gevolgd door een korte klinker: *ierappel* > *jirappel*. De tweede lijn gaat nu redelijk voorspelbaar verder: *jirappel* > *jirepel* > *jirpel* / *jippel*. In de derde noordelijke verhaallijn treedt iets merkwaardigs op, namelijk accentverspringing. De klemtoon komt op de tweede lettergreep te liggen, zoals aangegeven door hoofdletters:

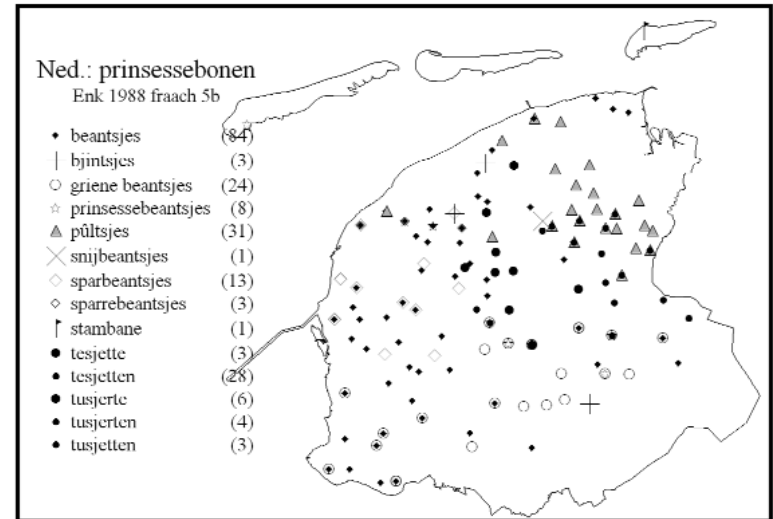
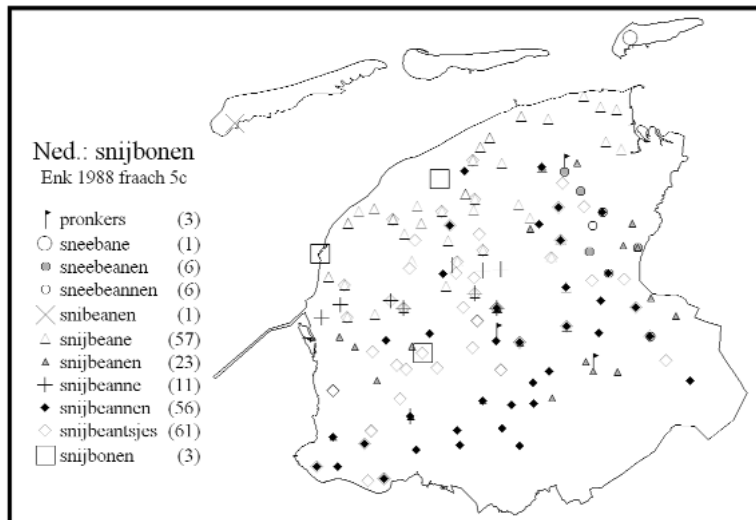

JIRappel > *jiRAPel* > *jeRAPel*. Door metathesis kon uit de laatste vorm in sommige dialecten nog de vorm *reJAPel* ontstaan. De merkwaardige accentverspringing is toch niet onbekend in het Fries. Het woord voor 'wereld', *wrâld*, wordt ook afgeleid door accentverspringing in *WERalde* > *weRALde* > *wralde*. Accentverspringing wordt ook aangetroffen in plaatsnamen (*MENaldum* > *meNALdum* > *meNAAM*), familienamen (*BUwalda* > *buWALda*) en bij een kleine groep samenstellingen (*koken* + *doar* > *kokensDOAR*, vergelijk het Nederlandse 'KEUKendeur'), zie verder Hoekstra (1998). Zo is een enorme variatie aan dialectvormen voor het woord 'aardappel' ontstaan binnen het kleine Friese taalgebied.2

5. Sperziebonen en snijbonen

Bij aardappels hoort een groente. In de enquête van 1988 vraag 5 worden de vertalingen gevraagd van 'snijbonen', van 'sperzieboontjes' (prinsessebonen), en van het verwijderen van de puntige uiteinden van de boontjes. Dat levert kaarten 5a,b,c op.

Op kaart 5a zien we dat naast vormen met *snij-* ook vormen met *snee-* voorkomen. In het Oosten (de Wouden) wordt de *-ij-* namelijk als *-ee-* uitgesproken. Bij *bean* treffen we twee meervouden aan, *beanne* en *beannen*. In een deel van de Zuidwesthoek wordt het eerste deel van *beantsjes* niet gebroken, dus niet als /bjen-/, maar ongebroken als /ben-

/uitgesproken, zie Miedema & Steenmeijer-Wielenga (1972:34-35), Van der Veen, Versloot en Rypma (2001:5) .

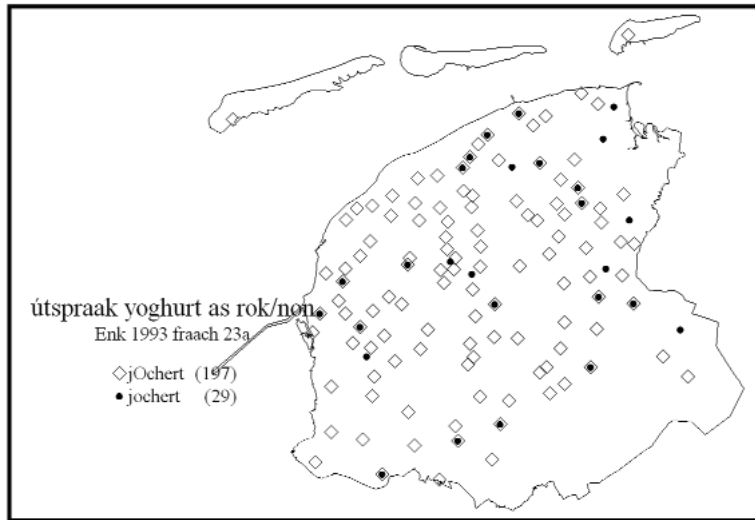
Op kaart 5b zien we voor sperzieboontjes naast vormen met *bean* ook de vertaling *tusjerten*, in allerlei varianten. Het woordenboek spelt het als *tusearte* of *tusearten*; hier zijn ook twee meervouden mogelijk. Op de kaart blijkt *tusearten* een echte Woudfriese vorm te zijn. De vorm *tusearte* is volgens het Woordenboek der Friese Taal (WFT, met dank aan Hendrik Sijens) afgeleid van *Turkse earte*.

Op de noordwestelijke klei vinden we ook nog de vorm *sparbeantsjes*, alleen als diminutief. *Sparbeantsjes* is ontstaan uit het Nederlandse *aspergieboontjes*, zoals in het Nederlands later *sperzieboontjes* is ontstaan. Let ook op de Bildtse vorm *snijbonen* in het noorden, met behoud van de uitspraak van de meervouds-*n* waar het ABN een *sja* heeft met alleen een gespelde *-n*.

Op kaart 5c vinden we vertalingen voor het afsnijden van de punten. In de Wouden vinden we weer samenstellingen met *tusearten*. Het met het mes klaarmaken van de boontjes zelf heet *triedzjen* of *puntsjen*. Opmerkelijk is de afwezigheid van een vorm *tusjetpuntsjen*. By *tusearten* is het blijkbaar altijd *triedzjen* geblazen. De vorm *triedzjen* komt dan ook overwegend in de Wouden voor, maar wordt daarbuiten ook wel aangetroffen.

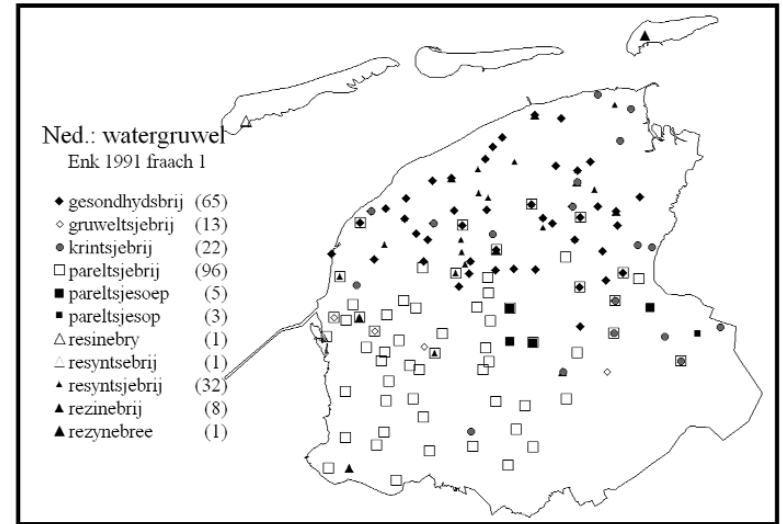
6. Yoghurt

Als dessert nemen we yoghurt. Er is afgevraagd op enquête 1993, vraag 23 of dit wordt uitgesproken met de *o* van *rok* of die van *non*, zie kaart 6. In het Fries worden twee *o*'s onderscheiden, zoals ook in sommige Nederlandse dialecten, maar niet in het ABN. Er zijn dan ook minimale paren in het Fries zoals *holtsje*, verkleinwoord van *holle* (hoofdje) met de meer gesloten *o*, en *holtsje*, verkleinwoord van *hoale* 'holletje' met de meer open *o*. Hoe voegt het leenwoord yoghurt zich daarin? Op kaart 6 is te zien dat de meerderheid der sprekers de open *o* kiest.

7. Watergruwel

Bij de yoghurt nemen we watergruwel. Het woord voor watergruwel is afgevraagd op enquête 1991 vraag 1, zie kaart 7. Bij ons thuis werd dit gerecht overigens consequent aangeduid als *pareltjegort*. Deze vorm ontbreekt in de antwoorden, en zal dus wel geen zuiver Friese vorm zijn. Nederlands is de vorm ook niet, want de benaming is in het Nederlands onbekend. Het is echter wel zo dat *pareltjesgort*, met een meervouds-*s* in *pareltjes*-, een bestanddeel van watergruwel is. Nu werd bij ons thuis Fries en Nederlands beide gesproken. We gebruikten het als Nederlands woord in ons Nederlands, maar zonder meervoud op het diminutief (*pareltje-gort*), wat weer bij uitstek Fries (en ook Gronings) is. In

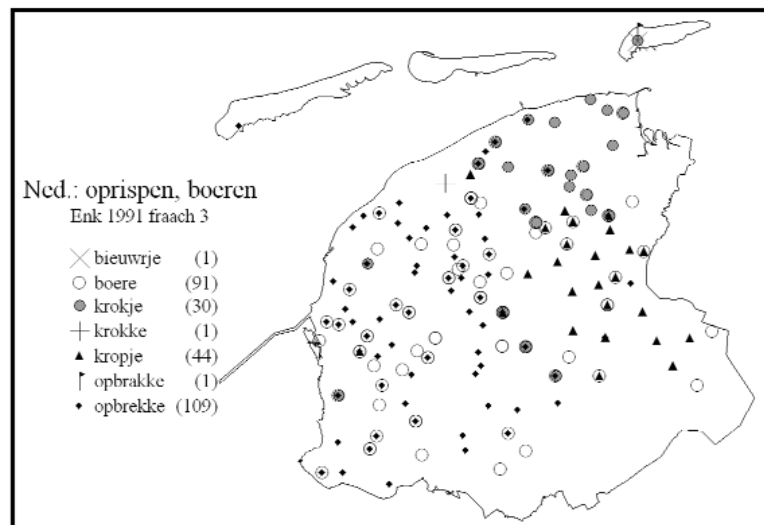

samenstellingen met een diminutief heeft het Nederlands altijd een meervoud, het Fries oorspronkelijk een enkelvoud: *rijtjeshuis* - *rychjehûs* is een illustratief voorbeeld. De vorm *pareltjegort* is dus een mengvorm. We zien dat de samenstellingen met een diminutief alle het diminutief als enkelvoud hebben in het Fries: *rezyntsjebrij*, *krintsjebrij*, *pareltsjebrij*, *gruweltsjebrij*. *Pareltsjebrij* komt vooral in het zuiden voor; aangezien ik uit het zuiden komt wekt de daar dicht bij liggende vorm *pareltjegort* minder verbazing. *Krintsjebrij* en *rezyntsjebrij* komen meer in het noorden voor. Als student te Groningen hoorde ik de vorm *krentjebrij* gebezigd in het Nederlands van een uit Oost-Groningen afkomstige medestudent. Ook karakteristiek voor het noorden van Friesland is de vorm *gesondhydsbrij*.³

8. Boeren

Na het eten moeten we wel eens boeren. Het woord voor 'boeren' of 'oprispen' is afgevraagd op enquête 1991, vraag 3. De Friese varianten zijn te vinden op kaart 8. In het noordoosten komt de vorm *krôkje* voor, bijvoorbeeld in *it krôket my* op voor 'ik moet boeren'. Elders komt in het Friese taalgebied vooral *opbrekke* voor als in *it brekt my op*. Dat laatste wordt in het Nederlands ook gebruikt, maar dan met de betekenis 'een

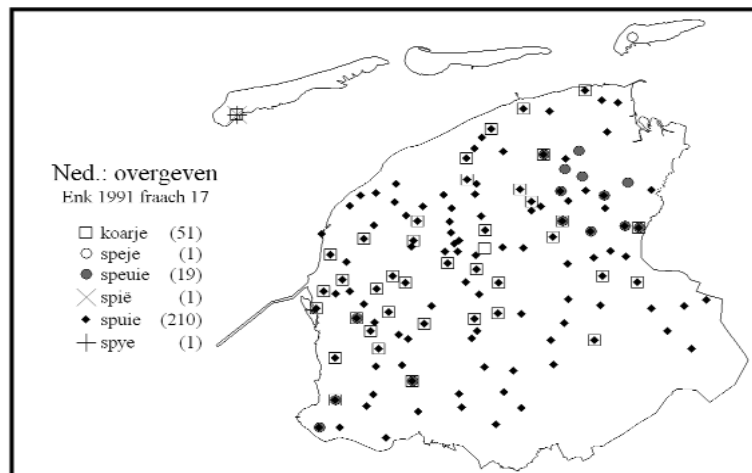
naar gevoel aan iets overhouden', en natuurlijk in combinatie met 'zuur': 'dat zal hem zuur opbreken'. Voor de betekenis van 'lucht uit de maag laten ontsnappen' is *boeren* het gangbaarst in het Nederlands, al is *boeren* wat lawaaiiger dan *opbreken*. *Krökje* heeft in het Fries overigens ook nog de betekenis 'licht sneeuwen', zie Buma (1963).

9. Overgeven

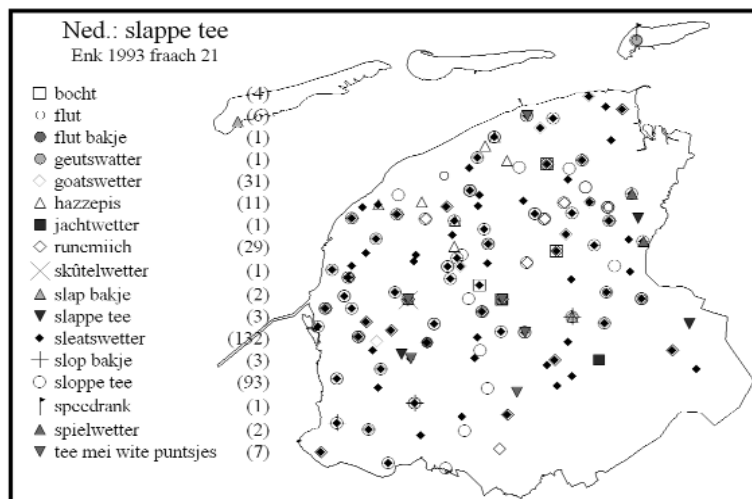
Na deze copieuze maaltijd moeten we misschien wel overgeven: enquête 1991, vraag 17, kaart 9. In heel Friesland komt de vorm spuije voor, met in het Noordoosten een *eu*-uitspraak.

Voor equivalenten van '*spugen*' in de Nederlandse dialecten, zie De Haar (1979) Overwegend noordelijk is de vorm *koarje*. Hoewel dat niet is aangegeven op de kaart, wordt het met /wa/ uitgesproken /kwarje/, behalve in de Zuidwesthoek, waar een open midden klinker wordt uitgesproken, opener dan de u in nul, meer als de *eu* in het Franse *amuse-gueule*

10. Slappe thee

Na het overgeven is een kopje slappe thee op zijn plaats om de overspannen maag weer enigszins tot bedaren te brengen: enquête 1993, vraag 21, kaart 10. Net als bij slappe koffie vinden we hier het *sleatswetter* en het *goatswetter* weer door de hele provincie heen. Beperkt tot slappe thee zijn echter de termen *hazzepis* en *runemiich*, die beide overwegend noordelijk zijn. *Runemiich* is letterlijk '*pis van een ruïn*'.

NOTEN

---

0. Ik wou Sergio Urka en Arjen Versloot bedanken voor het vervaardigen van digitale versies van de kaarten overgenomen uit Veen, K. F. van der, D. Veenstra, H. van der Kooij, A. Versloot en W. Rypma (concept, 1999).
1. Slappe koffie wordt ook in andere bijdragen behandeld; zie Groningen, Overijssel, Zeeland en Vlaams-Brabant. Ook slappe thee wordt in enkele van deze bijdragen vermeld.
2. Ook de aardappel is populair in deze bundel. Jan Stroop besteedt er aandacht aan in zijn ochtendlezing en ook Joep Kruijssen vermeldt het even. Verder komt de aardappel ook nog aan bod in de bijdragen over Groningen, Drenthe, Overijssel, Noord-Brabant, Antwerpen en West-Vlaanderen.
3. Zie hierover ook de bijdrage over Groningen.

BIBLIOGRAFIE

- Buma, W.J. (1963): 'Wurdsneuperijen 27. Krôkje.' *Us Wurk* 12, 42-44.
- Diverse auteurs (2003): *De welkokende Vriesche Keukenmeid*. Oude & nieuwe recepten uit Friesland. Leeuwarden: Friese Pers.
- Haan, W. de (1993): *De nije petiele*. Leeuwarden: Utjouwerij Fryslân.
- Haar, B. de (1979): 'Verboden te spugen'. In M. Gerritsen (red.) *Taalverandering in Nederlandse dialecten. Honderd jaar dialectvragenlijsten*. Muiderberg: Coutinho, 150- 157.
- Hoekstra, J. (1998): *Fryske Wurdfoarming*. Ljouwert: Fryske Akademy.
- Hoekstra, J. (2002): 'Genitive Compounds in Frisian as Lexical Phrases.' *The Journal of Comparative germanic Linguistics* 6, 227-259.
- Hoekstra, J., K.F. v.d. Veen, D.H. Veenstra en W. Visser (1994): 'De ierappel op 'e souwe. De dialektgeografyske en fonologyske ûntjouwing fan it wurd 'ierappel' yn it Frysk.' *It Beaken* 56, 281-298.
- Hof, J.J. (1933): *Friesche Dialectgeographie*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Kloosterman, S. (1938): *De Fryske petiele, en hwet der op en yn leit*. Bolsward: A.J. Osinga.
- Kooij, H. van der, W. Rypma en A. Versloot (1998): *Fragelist. FA-enkêtes 1978-1995*. Leeuwarden: Fryske Akademy.
- Miedema, H.T.J. (1976): 'De Reeks Nederlandse Dialectatlassen en het Fries.' *Taal en Tongval* 28, 181-191.
- Miedema, H.T.J. en T. Steenmeijer-Wielenga (1972): *Dialecten van de Friese west- en zuidkust*. Leeuwarden: Fryske Akademy.
- Veen, K. F. van der, D. Veenstra, H. van der Kooij, A. Versloot en W. Rypma (concept, 1999): *Skriflike enkêtes FA 1978-1996*. Leeuwarden: Fryske Akademy.
- Veen, K. F. van der, A. Versloot en W. Rypma (2001): *Dialektgeografyske oantekens fan J.J. Hof*. Leeuwarden: Fryske Akademy.